

त्या दिवशी आमीन साहेबांनी संध्याकाळ पर्यंत वाट पाहिली. मासे आले नाहीत. मग तात्काळ रात्री पैठणला आले. सकाळी भाऊंना बोलावले व विचारले की,

“कल मेरी चिट्ठी के मुताबिक मछली क्यों नहीं भेजी?”

भाऊ म्हणाले “यह बात मेरे मजहबके खिलाफ है, भेजना तो दूर, किसी से भिजवाना, या इसको अच्छा कहना भी मना है!”

हे एकून आमीन साहेब उद्गारले,

“ओहो, आपके जैन धर्मकी इतनी नाजूक बात है यह हमें मालूम न था, अब हम नहीं ऐसा करेंगे. मैं समझा था आप खुद न भेजे तो दफेदार को बोलते.... खैर!”

आचार्य श्री समंतभद्रांनी रत्नकरण श्रावकाचारात म्हटल्याप्रमाणे –

गृहस्थो मोक्षमार्गस्थो निर्मोहो नैव मोहवान्।

अनगारो गृही श्रेयान् निर्मोहो मोहिनो मुनेः॥

मोही, कर्मकाण्ड व्यापृत व लोकांना संसारात भटकत ठेवणाऱ्या साधूपेक्षा निर्मोही गृहस्थ खरोखरच श्रेष्ठ होय. हीच शिकवण त्यांच्या रक्ताच्या प्रत्येक बिंदूतून भिन्नली होती. गृहस्थ झाला तरीही त्याला परपदार्थाची आसक्ती, व्यामोह व वासना यांनी रहित राहाता येते. हा एक आदर्श त्यांनी हृदयाशी सदैव बाळगला होता. त्या उपदेशाप्रमाणे आपले आचरण घडते की नाही, याची सदैव काळजी वाहात, सदा सतर्क-सावध असत.

आमीन साहेबांनी त्या प्रसंगी भाऊंची पाठ थोपटली. अशी धर्मनिष्ठ व कर्तव्यपरायण माणसे दुर्लभ आहेत, असे म्हणून त्यांनी भाऊंचे मन दुखविल्याबदल क्षमाही मागितली.

पैठणचे एकनाथ मंदिर:

पैठण ही नगरी खन्या अर्थाने जैनांचे ज्ञानपीठ होते. राष्ट्रकूटांचे काळी (इ.स. ८९४ ते ९८२) पैठण येथे जवळ जवळ साठसत्तर हजार जैन मंडळी राहात होती असा ऐतिहासिक दाखला आहे. अनेक साधू-संत त्या नगरीत राहात. त्यानंतर एकनाथ महाराजांचेवेळी पैठण म्हणजे नाथांचे पैठण असे ओळखले जाऊ लागले. भाऊंनी बालपणापासूनच वारकरी संप्रदायातील अनेक साधू-संतांचे वाङ्मय अभ्यासिले होते. संतांचा सहवास त्यांना नेहमीच आवडत होता. संत म्हणजे परमेश्वराच्या मंदिराचे द्वार. आत शिरले की समोर परमात्माच. ज्याला आत्मानुभव झाला असा डोळस माणूसच संसारीजनांचे नेत्र उघडू शकतो. संत हे परिसाप्रमाणे असतात. त्यांच्या सहवासात राहण्यात जीवन उजळून निघते यात शंकाच नाही. परंतु भाऊंनी बुवाबाजी करून भोळ्या जनतेला फसविणाऱ्यांची कढी गय केली नाही.

अशा त्या पैठणमध्ये एकनाथ मंदिराचा कायापालट करावा म्हणून शासनाने एकलाख रुपये अनुदान म्हणून संमत केले. पण त्या अनुदानाचा योग्य व सचोटीने उपयोग व्हावा म्हणून ग्रामस्थांनी व शासनाने देखील भाऊंना गळ घातली, की हे मोठे कार्य त्यांच्याच देखरेखी खाली संपन्न व्हावे. भाऊंना आश्चर्य वाटले. एका जैन व्यक्तीवर बहुजन समाजातील मंडळींचा एवढो विश्वास कसा? शासन तर भाऊंना पूर्ण अनुकूल. त्यांचा हात लागला तर हे कार्य योग्य वेळेत पूर्ण होईल व त्यासाठी दिलेल्या रकमेचा पुरेपूर उपयोग होईल. त्यावेळी सेतुमाधवराव पगडी हे कलेक्टर होते. त्यांना देखील आश्चर्य वाटले. सरकारी पैसा असल्याने भाऊंनी त्याबाबत योग्य ते मार्गदर्शन केले.

पाठ्शाळांची स्थापना :

जैनधर्माच्या प्रभावनेची उर्मी भाऊंच्या मनात मधून मधून उठत असे. आचार्याच्या परंपरेने, तीर्थकरांची दिव्यवाणी ग्रथित केली. एवढे मोठे जैन साहित्य पूर्वाचार्यांनी रचून आपल्या पिढीच्या स्वाधीन केले, परंतु त्याचे वाचन, पठण, मनन करणारी मंडळी असू नयेत, हे त्यांचे हृदयातील शल्य होते. त्यांचेही अध्ययन तसे फार नव्हते. त्यांना ही गोष्ट बोचली. जो पर्यंत आपण स्वतः जैन साहित्याचा अभ्यास करणार नाही, तोपर्यंत प्रेरणा देण्यात काय अर्थ? मग त्यांनी स्वतः संस्कृत भाषेचा अभ्यास सुरु केला व “संस्कृत विशारद” (१९५३-५६) झाले. अध्ययन ही जीवनाची सहचारिणी बनल्याशिवाय, त्या अध्ययनांत समरसून गेल्याशिवाय, त्या अध्ययनातील तत्त्वे स्वतः अनुभवल्याशिवाय इतरांना प्रेरणा करणे हा कोरडेपणा झाला असता. भाऊंची प्रेरणा मात्र मोठी जबरदस्त असे. नकार देणे समोरच्या माणसाला अवघड जात असे. परंतु आपली मते लादणे हेही भाऊंच्या जीवावर येत असे. त्यांची चिकाटी मोठी जबरदस्त व आत्मविश्वास दांडगा होता. त्याच्या बळावर त्यांनी अनेकानेक ठिकाणी पाठशाळा उभ्या केल्या. त्या पाठशाळा हळूहळू संस्कार-केंद्रे झाल्या. भाऊंनी भर तारुण्यात त्या पाठशाळांच्या स्थापनेसाठी स्वतःला झोकून दिले. त्यासाठी भटकंती केली. लोकांची मनधरणी केली. नैराश्य हा शब्दच त्यांच्या कोषांत नव्हता. आपल्या प्रेममय, मधुर वाणीने आपला संकल्प ते निष्ठेने पार पाडीत. हे कार्य त्यांनी गृहस्थाश्रमात असताना सुरु केले असले तरी त्यासाठी खरी भरारी ते जेव्हा दीक्षित झाले तेव्हाच मोळ्या जोमाने घेता आली. “ज्ञानदीप लावू जगती” हा मंत्र त्यांच्या जीवनाचा मंत्र झाला.

मुनिधर्म असो वा श्रावकांचा धर्म असो, सामाजिक बांधिलकीची भाऊंची जाण, मुळातच सजग व पेटती होती. त्यामुळे त्यांनी आपल्या कार्याची ज्ञानगंगा खेडोपाढी वेळून पोचालिली. त्या निमित्ताने जनसंपर्क वाहत गेला. आपले सारे जीवन आत्मनिष्ठ

करीत असताना सामान्य जनांच्या आशाआकांक्षांना त्यांनी त्या आत्मनिष्ठांचे अविभाज्य अंग मानले. त्या सामान्यजनांच्या जीवनात आनंदाची कारंजी उडावीत, प्रेमाची किरणे पडावीत, त्यांच्या जीवनांत ज्ञान-प्रकाशाबरोबर आत्मतेजाची प्रभा फाकावी हा ध्यास त्यांच्या उरी नित्य जागरुक असे. धर्म वात्सल्याचे व्रत आईवडिलांच्या संस्कारांनीच त्यांचे हृदयी पक्के झाले होते.

“निःशल्यो व्रती” असे व्रतीचे लक्षण म्हणा, व्याख्या म्हणा, तत्त्वार्थसूत्रकार महर्षी आचार्य उमास्वामीनी केले आहे. ते भाऊंच्या बाबतीत तंतोतंत खरे वाटते. श्रद्धा ही त्यांची जीवनसखीच. व्रतावर श्रद्धा बसली की त्या व्रताच्या पालनासाठी ते वजासारखे कठोर आचरण करीत. पण त्यामुळे ते कठोर बनले नाहीत. कोपिष्ठ बनले नाहीत. जे सारे करायचे ते समत्वाने, ममतेने. आपल्या व्रतांची ते जाहिरात करीत नसत. त्यांचे प्रदर्शन ते कटाक्षाने टाळीत.

घटना आतिथ्याची:

भाऊ कॅशियर असताना सुपरिंटेंडेन्ट म्हणून रामचंद्राव हे काम पाहात असत. त्यांचे वडील एम.बी. जोशी कमिशनर होते. भाऊंचे त्यांच्याशी घरोब्याचे संबंध होते. स्वतःच्या कामकाजाचे रिपोर्टावर त्यांना रामचंद्राव जोशीची सही घ्यावी लागे. परंतु ते कधी जोशी यांचे घरी गेले नक्ते. एकदा रामचंद्रावांनी बोलावल्याने भाऊ त्यांच्या घरी गेले. जोशीच्या पत्नीने पाणी प्यायला दिले. पण भाऊंनी केवळ स्पित केले व पाण्याचे पात्र जवळच ठेऊन दिले. जोशी आपल्या पत्नीला म्हणाले

“अग, हे आहेत साधू पुरुष. त्यांची काही व्रते आहेत. ते कुणाकडे पाणी देखील घेत नाहीत.”

बाईंना फार आश्चर्य वाटले. अशा माणसाचे प्रवासात, कार्यालयात किंती हाल होत असतील, असा विचार त्यांच्या मनात चमकून गेला. भाऊंनी ते चाणाक्षपणे जाणले. ते म्हणाले,

“ताई साहेब, मी बाहेरचे सहसा घेत नाही. पण तुम्ही तर आमच्या घरच्याच आहात. तरी परंतु मी स्वतःच्या हाताने विहिरीतून काढलेले व गाळून घेतलेले पाणी घेतो. तहानलो तरी तसा काही फारसा त्रास होत नाही. पण माझी एक विनंती आहे.”

“ती कोणती?” सौ. जोशीनी विचारले.

“आपण जर हॉटेलातील खाणेपिणे सोडले तर मी आपल्या घरचे स्वच्छ पाणी घेईन.”

भाऊ त्यांचे चेहरे न्याहाळू लागले. ते त्यांना अवघडच होते. कारण सामान्यतः माणूस व्रत वगैरे घेण्याच्या नादी लागतच नाही. व्रते ही आध्यात्मिक सामर्थ्याची बलस्थाने

असतात. पण हा व्रत-विचार त्यांना पेलवत नाही.

थोड्या वेळाने भाऊ म्हणाले—

“इतकं अवघड वाटतंय ना तुम्हाला? मग मी माझे म्हणणे माघारी घेतो. पण एका अटीवर.”

पुढा अट? भाऊ म्हणाले,

“तुम्ही माझ्या घरी उभयता आले पाहिजे.”

भाऊंचे आमंत्रण जोशी पती-पत्नीनी स्वीकारले.

भाऊंनी आपल्या घरी त्यांना सन्मानाने जेवण दिले. तो स्वयंपाक इतका उत्कृष्ट होता की सौ. जोशी म्हणाल्या—

“इतका रुचकर स्वयंपाक मी प्रथमच अनुभवते आहे.”

भाऊ म्हणाले—

“हा आपल्या मनाचा मोठेपणा आहे. मी गरीब माणूस. प्रेमाने आपण मीठ-भाकरीचा स्वीकार केला, याबद्दल मीच आपला आभारी आहे.”

नंतर भाऊंनी सौ. जोशी यांची खणानारळाने ओटी भरविली. त्या दोघांची मने आनंदाने भस्त्र गेली. जोशी म्हणाले,

“आज आम्ही खरोखरच एका देवमाणसाचा प्रसाद घेतला. इतके पवित्र अन्न देऊन तुम्ही आम्हाला ऋणी केले आहे.”

प्रसंग लहान असला तरी भाऊंचे प्रेम असे भरघोस असे. तेथे उणे काही नसायचे. मानवता अंगी बाणलेली. मग ती व्यक्ती कोणत्या जाती जमातीची, कोणत्या धर्माची, कोणत्या विचारसरणीची आहे, याबद्दल ते कधी सांशंक नसत. त्यामुळेच खेड्यापाड्यातील चांभार, महार, मराठे, कुणबी, कासार इ. अनेक जातीची मंडळी भाऊंची चाहती. मानवा-मानवात भेदभाव न मानणारा व या सुष्टीतील सर्वच मानवजात माझी आहे, सारे माझे बांधव आहेत, हा विचार त्यांच्या अंतरंगात भिन्न राहिलेला असे.

तसे सर्वच जीवात्म्यात ज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्य इ. अनेकानेक गुण अगदी पूर्णत्वाने असतात. आताशा क्षुद्र वाटणारा जीवात्मा उद्या परमात्मा झालेला दिसून येतो. महावीरांचे चरित्र पाहिले तरी त्यांच्या गतजन्मात त्यांनी पशु अवस्थाही स्वीकारली होती. नारकीपणा देखील स्वीकारावा लागला होता. हा विचार समाजात वावरताना भाऊंच्या मनात असावा.

नदीप्रमाणे वाहात राहायचे, जीवन देत राहायचे आणि नित्य पुढे पुढे जात राहायचे.

या मानस संरचनेमुळेच ते सर्वांचे मित्र होते, देवमाणूस होते. अजातशत्रू असणे हे फारच थोड्यांच्या नशिबात असते.

भाऊंच्या जीवन पद्धतीचा आलेख पाहिला तर असे प्रकर्षने दिसून येते की सर्वाभूती निजत्व पाहाण्याची प्राचीन सांस्कृतिक परंपरा त्यांनी मोळ्या नैष्ठिकतेने जपली व जोपासली आहे.

खात्याची परीक्षा :

औरंगाबाद येथे भाऊंनी आपल्या खात्याची परीक्षा दिली. सरकारी नियमातूनच सरकारी माणसांना आपली आर्थिक स्थिती नीट करून घ्यावी लागते. बढती मिळणे, न मिळणे हे बरेचसे अशा परीक्षांवर अवलंबून असते. भाऊ जिद्दीचे अभ्यासू. एखादा विषय हाती घेतला की मग त्यात कुचराई किंवा टाळाटाळ होणे नाही. शिवाय अशा परीक्षांमुळे त्या व्यक्तीच्या वेतनातही वाढ होत असे. भाऊंनी सर्व व्याप सांभाळून ती परीक्षा दिली आणि तीत प्रथमश्रेणी मिळविली. साच्यांनी कौतुक केले. त्यांच्या मुसलमान-हिंदू अधिकाऱ्यांनी पेढे वाटले. त्यांच्या आनंदात व दुःखात सहभागी होणार नाही, असा माणूस सापडणे कठीण होते. या त्यांच्या यशामुळे त्यांना ग्रॅम्युएटची वेतनश्रेणी मिळाली. प्रपंच तर मागे लागलेला होता. व त्यासाठी थोडी का होईना आर्थिक स्थिती भक्कम करणे अत्यंत आवश्यक होते. इतके करूनही भाऊंचे हे यश काहींच्या डोळ्यात खुपले. आणि बढतीचा योग येऊ शकला नाही. परंतु भाऊंनी त्याचा शांतपणाने स्वीकार केला. नोकरी म्हटले की हे मानापमान मुकाट्याने स्वीकारावेच लागतात.

पुत्र जन्म आणि वियोग :

याच सुमारास भाऊंना पुत्र प्राप्ती झाली. घरांत आनंदीआनंद झाला. एक नवे चैतन्य घरात आले. त्या बालकाच्या रूपाने जणू एक नवे घरपण त्या घराला प्राप्त झाले. परंतु घरात आलेल्या नव्या जीवाने दोन वर्षांतच या जगाचा निरोप घेतला. अचानक येणे व निघून जाणे हा जणू सृष्टीचा क्रम. असे का घडते, हे जणू कुणाला कळू नये. त्या बालकाच्या निधनाने भाऊ विमनस्क झाले. हृदय दुःखाने भरून आले. संसारातील सुखदुख ही नित्याची बाब असली तरी पुत्राचा वियोग हा पित्याला तीव्र पीडा देणाराच असतो. घरात दुङ्दु दुङ्दु धावणारे ते साजिरे-गोजिरे रूप, बोबडे बोलणारे ते परमात्म्याचेच रूप अचानक नाहीसे व्हावे, याची खंत हृदयांतरी बोचतच राहिली. मातेला तर जीव की प्राण असलेला तो जीव. सारा “दो घडीचा डाव” हे सांगूनच निघून गेला. नश्वरतेत धुवत्व मानणाऱ्याला तो एक वस्तुपाठ होता. जीवात्म्यांचे अविनाशी. अक्षुण्णपण, वैभवशाली

नित्यत्वाकडे लक्ष जावे, त्या धूवस्वरूपाचे क्षणभर तरी दर्शन घडावे, म्हणूनच जणू नियतीने हे घडविले असावे. आपल्या पित्याने या संसाराच्या क्षणिकत्वात, मोहाच्या मोहात अडकू नये म्हणून जणू एका दृष्टान्ताच्या स्वरूपात तो जीव आला असावा. प्रत्येक घटना ही काही तरी पाठ शिकवायला येते, पण मानव तिकडे सूक्ष्मतेने लक्ष देत नाही. ह्या विश्वाचे कोडे एका विशाल सत् स्वरूपाशी निगडीत आहे. त्या विश्वव्यापी “सत्” चा क्षणिक उलगडा अशा लहान सहान घटनांनी होतो. भाऊंच्या हृदयांतरी उठलेल्या विविध भाव भावनांचे चित्रण करणे केवळ अशक्य आहे. घरी आलेले यजमान काही न बोलताच निघून जावेत, तसा प्रकार घडला. कदाचित औषधोपचारात कमतरता राहिली असेल, कदाचित त्याचे त्या घरातील अस्तित्व तेवढेच असेल. काहीही झाले तरी ती चुटपृष्ठ जाणत्याला देखील व्यथित करते हे खरे. ते दुःख भाऊंना व्यथित करून गेले, ऐवडे मात्र खरे.

या कडू गोड संसारात भाऊ आणि सौ. पार्वतीबाई हे जोडपे अभिन्न होऊन राहिले. भाऊंचा स्वभाव “तुकाराम बुवा” सारखा. आप पर भेद नाही. घराची फारशी विवंचना नाही. तीच स्थिती भाऊंच्या वडिलांची होती. त्यांनी जे नोकरीत कमविले ते सारे कुटुंबाच्या व नातेवाईकांच्या सुखासमाधानात खर्चिले. म्हणजे दोन्ही पिढ्यांनी तसे मागे काही फारसे शिल्लक टाकले नाही. घरदार, शेती या बाबत दोन्ही पिढ्या उदासीन राहिल्या. खरे तर हे फुलंबीकर घराणे एकेकाळी सधन व संपन्न. परंतु कालांतराने ते वैभव उरले नाही.

भाऊ आणि सौ. पार्वतीबाई यांना सुमनबाई व वीरमती या दोन कन्या उरल्या दोन्ही कन्येपैकी सुमनबाईच्या पतिराजांनी धडाडीने, उभारीने संसार उभा केलाच नाही. त्यांचे नाव पद्मनाभ पांडुंग वाटपाडे. ते सध्या कारंजा येथील आश्रमात असतात. मात्र सुमनबाईंनी संसाराची ही दशा पाहिल्यावर व त्या संसाराचे चटके सहन केल्यावर पूज्य पिताजीसारखाच सन्यास स्वीकारला. त्यांनी ब्रह्मचर्यव्रत-दीक्षा घेतली असून त्या सध्या वेशूल येथेच धर्मसाधनेत, ध्यान, स्वाध्यायात मग्न असतात. आता त्यांनी परमपूज्य आर्यनंदी महाराजांचे सेवेतच दिवस घालविण्याचे ठरविले आहे. महाराजांचा आहार, त्यांचे आरोग्य, त्यांचे वैद्यावृत्त्य करण्यात त्या तल्लीन आहेत. त्या आश्रमात स्वाध्याय वर्ग चालवीत असतात. स्वतः अध्ययन करणे व इतर स्त्रियांना अध्ययन करण्यास प्रवृत्त करून स्वाध्यायाची गोडी निर्माण करणे, हे कार्य त्या करीत असतात.

भाऊंच्या दुसऱ्या कन्या वीरमती यांचा विवाह मिरजेतील सुरेश भालचंद्र पलसे यांचेशी झाला. त्या दोन्ही पतिपत्नींचा संसार सुखाचा आहे. आपल्या सांसारिक

जबाबदाच्या महाराजांनी दीक्षेपूर्वीच संपवित्या होत्या. तरी त्यांचे पश्चात त्यांचे कनिष्ठ बंधु मुक्तागिरी यांनी महाराजांच्या पूर्वीच्या सांसारिक हितसंबंधांची जपणूक निष्ठेने चालविली आहे. सौ. वीरमतीला दोन मुळे व एक मुलगी आहे. मुक्तागिरीना प्रदीप, संजय अशी दोन मुळे व चंदना, प्रभा व शैला अशा तीन मुली आहेत.

असा आहे भाऊंचा कौटुंबिक विस्तार.

• •

स्वातंत्र्याचे वारे:

या काळात आणखी एक घटना घडत होती. दुसऱ्या महायुद्धाचा शेवट झालेला होता. नागासाकी व हिरोशिमा या जपानी शहरांवर अमेरिकेने अणबॉम्ब टाकून महान संहार घडवून आणला होता. तो संहार पाहून जपानने शरणागती पत्करली होती. भाऊंनी ते वृत्त वाचले. आपल्या देशाला स्वराज्य मिळणार आणि ही अनागोंदी निजामशाही संपुष्टात येणार याची त्यांना मनोमन खात्री पटली. त्या सुमारास संस्थानात देखील जनतेने लढे उभारले होते. स्वामी रामानंद तीर्थसारखी अनेक द्रष्टी मंडळी निजामशाहीचे जोखड केकून देण्यासाठी चळवळ करीत होती. म. गांधीजींचे अहिंसक नेतृत्व स्वीकारून गुप्तरीतीने संस्थानातील निजामाचे आसन डळमळीत करण्याचे प्रयत्न चालू होते. या साच्या चळवळीचा भाऊंना सुगावा लागतच होता. चळवळी करणारे त्यांचे अनेक मित्रही होते. ते मार्गदर्शनासाठी अधून-मधून येत. त्यात माणिकचंद पहाडे वर्काल नावाचे एक युवक जैन कार्यकर्ते भाऊंचे मित्रही होते. चळवळीत प्रत्यक्ष कार्य करणे व त्यात सहभागी होणे भाऊंना शक्य नव्हते. परंतु त्या कार्यकर्त्यांना योग्य मार्गदर्शन करण्यात ते अग्रेसरही होते. परंतु ही गोष्ट या कानाची त्या कानाला कळणे शक्य नव्हते.

कारण भाऊंचा स्वच्छ व मनमोकळा स्वभाव. “स्वातंत्र्यासाठी मरण ते जनन” याची साक्ष त्यांना पटलेली होती. प्राप्त जीवन हेच काही अखेरचे जीवन नाही. चैतन्य पुरुषाला जन्म-मरणच नसते. या जैन सिद्धान्तावर त्यांची श्रद्धा होती. तत्त्व हेच. असेच, दुसरे नाही व दुसरे असू शकत नाही, अशी चतुर्विध बलवती श्रद्धा त्यांची जैन धर्मावर होती. या सृष्टीच्या पसाच्यात आत्मा केवळ ज्ञाता आहे. त्या ज्ञायक स्वरूपी आत्म्यावर नितांत श्रद्धा उरी बाळगून, कधीही निराश न होता, सतत कार्यरत राहाणे हे भाऊंचे वैशिष्ट्य होते.

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले. त्या दिवशी भाऊंना जो आनंद झाला, तो वर्णनातीत होता. भारताचे अखंडत्व हे जैनधर्मियांचे हजारो वर्षांपासूनचे स्वर्ज होते. सम्राट चंद्रगुप्ताने त्या भारतीय अखंडतेसाठी आपले सारे कर्तृत्व व निष्ठा

पणाला लावली होती. त्यानंतरही अनेक जैन राजांनी या विचारांनीच राज्ये केली होती. याची जाण भाऊंना होती. म्हणून भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुमंगल दिनी त्यांनी हेही हेरले होते की निजामी राज्यसत्ता आता काही दिवसांचीच आहे.

संस्थानातील चळवळ जोम धरू लागली. कारण निजामाचा आधार असलेली इंग्रजी सत्ता संपुष्टात आली होती. निजामाला वाटले होते की भारतात आपले संस्थान “यावत् चंद्रदिवाकरौ” राहील. पण हा त्याचा भ्रम होता. स्वातंत्र्याबरोबर देशाची फाळणी झालेली होती व लाखोंच्या संख्येने लोकांची अदलाबदल होत होती. हजारो-लाखो मुसलमान पाकिस्तानात पळून गेले होते व तिकडील सिंधी, हिंदू, शीख यांनी भारताचा आश्रय घेतला होता. त्या वेळी माजलेल्या दंगलीने भाऊंची मानसिक स्थिती अत्यंत शोकाकुल झाली होती. मानव सहाराचे जे तपशील वर्तमानपत्रांत येत ते वाचून ते आतून खूप व्यथित झाले होते. त्यांचे साधुमन तर बेचैन झाले. हजारो वर्षे एकाच देशात भावाभावासारखी राहणारी ही मंडळी इतकी कूर व नृशंस होऊ शकतात याचे त्यांना खूप दुःख झाले. त्यांच्या नेत्रांतून घळघळा अश्रू वाहू लागले.

त्या बातम्यांचे पडसाद हैद्राबाद, औरंगाबाद, इ. बहुसंख्य मुस्लीम वस्ती असणाऱ्या गावांतही उमटले. निजामाची फूस असलेल्या कासीम रजवी नामक एका धर्मविड्या माणसाने रझाकार चळवळ उभी केली. धर्माधि होऊन त्या माणसाने गावोगावी रझाकारांच्या मदतीने हाहाकार उडवून दिला. निःशस्त्र प्रजेवर त्याने जो सूड उगविला तो मध्ययुगातील चेंगीझखानाच्या तुलनेचा होता. इतका कूरकर्मा रझवी मोगलाईने कधीच पाहिला नव्हता. त्याने इतका उच्छाद माडला की लोक हवालदिल झाले. अनेक घराणी दूरच्या गावाला निघून गेली. गरिबांची तर वाताहत झाली. घरचे कर्ते माणूस मारले गेले.

रजवीने इतकी दहशत बसविली होती की निजामाची सारी सत्ता त्याच्या हाती आल्यासारखे झाले होते. खुद निजामाला तसा काहीच अधिकार उरला नव्हता. रजवीचे रझाकार सामान्य माणसांना ठार मारीत होते. कुणी थोडाही विरोध केला तर विना चौकशी त्याची हत्या केली जात होती. अत्याचार, बलात्कार, लुटालूट, जाळपोळ अशी दहशतवादी कृत्ये त्याने आरंभिली होती. त्यामुळे जनता हैराण व अत्यंत त्रस्त झाली होती. जनतेवर इतके मोठे डडपण होते की तिने तसा फार मोठा प्रतिकार केला नाही. परंतु प्रजा परिषदेच्या कार्यकर्त्यांनी त्या रझाकारांच्या मुळे त्रस्त झालेल्या जनतेला मात्र खूप सहाय्य केले. इतकेच नव्हे तर खंबीरपणे प्रतिकारही केला. रजवीच्या त्या दुष्ट चक्रांत अचानकपणे भाऊ देखील सापडले. (१९४८).

रझाकार आणि भाऊः

भाऊ आपल्या कार्यालयातून घरी जायला निघणार तोच अचानकपणे तीन-चार हत्यारबंद लोक आत शिरले. कार्यालयाचे स्वस्पच एकदम पालटले. त्यातील एका अधिकाऱ्याने कडाडून विचारले –

“यहाँ शंकरराव नाम का गद्दार बदमाष कौन है?”

सारेच त्या आवाजाने घाबरले. आश्चर्य हे की त्या कार्यालयात शंकरराव नावाच्या दोन व्यक्ती होत्या. कार्यालयातील एका वरिष्ठाने एका शंकररावाकडे अंगुली निर्देश केला मात्र, की त्यांनी त्याचेवर झडप घातली. रझाकारांची कूरता सर्वांनाच माहिती होती. त्या शंकररावाची गचांडी धरत त्यांनी विचारले,

“हे पत्र तू लिहिले आहे का?”

त्या शंकररावाने ते पत्र वाचून पाहिले. ते पत्र त्याने लिहिलेच नव्हते. तो अजीजीने म्हणाला – “साब, हे पत्र माझं नाही.”

त्याने आरोप नाकारतच ते चौधे जण पागल कुत्राप्रमाणे त्याच्यावर तुटून पडले. आता हा माणूस याच कार्यालयात मरून पडेल, असे साच्यांना वाटले. रक्तपिपासू लांडगे शंकररावावर आता वार करणार इतक्यात राजासाब शंकरराव शांतपणे म्हणाले –

“ठहरो, ते पत्र मी लिहिले आहे. मेरा नाम भी शंकरराव है!”

इतका शांत व धीट आवाज ऐकण्याची दुष्टतेला सवय नसते. आपल्या अस्तित्वाने लोकांचा थरकाप उडावा, ते घामाघूम व्हावेत अशी दुष्टतेची अपेक्षा असते. भाऊ-शंकरराव धीमेपणाने म्हणाले – “फौजदारसाब, आप जिसे ढूळ रहे है, वह आदमी मै हूँ। आप गलत आदमी को पकड रहें हैं।”

आता राजासाब त्या चक्रात सापडले. ते चेकाळलेले अधिकारी अगोदर चक्रावलेच पण नंतर त्यांनी या शंकररावजीचा ताबा घेतला.

“आपने यह खत ऐसा क्यों लिखा? क्या यह सच है?”

शंकरराव शांतपणे म्हणाले –

“हे पहा, हे पत्र मी माझ्या बायकोला लिहिले आहे. लब्धी विधान व्रत भाद्रपद शुद्ध १ ते ३ व धारणा पारणा दोन दिवस असे आमचे पाच दिवसांचे उभयतांचे व्रत होते. म्हणून त्या व्रत-पूजेस माझ्या पत्नीला बोलाविले होते. आणि माझ्या पत्नीला मी काय लिहावे, काय लिहू नये, हे आपण मला.....”

“चूप, तुमने जो लिखा है, वह सरासर झूठ है। अपने संस्थानमें ऐसी कुछ खतरनाक स्थिति है?”

“मैंने मेरे बीबीको केवल उसका मन अखबारोंमें यहाँ की खबरे पढ़कर अशांत न हो, वह घबराये नहीं इसलिए लिखा। इसमें झूठ क्या है?”

“आपने लिखा है कि यहाँ गुंडे लोग खून खराबा कर रहे हैं, क्या हम लोग गुंडे दिखाई देते हैं। रझाकार क्या गुंडे हैं? आप हमारे साथ गददारी कर रहे हैं। आपको हम गिरफ्तार करते हैं।”

राजासाब सुन ज्ञाले। आता आपले काही खरे नाही। आता यातना आणि यातना। मन खंबीर असले तरी अशा काही प्रसंगी ते थोडे घाबरतेच। भाऊंनी मनातून “जिनेंद्र प्रभूचे” स्मरण केले। अरिहंताचे स्मरणावाचून दुसरे काय करू शकणार? णमोकार मंत्राचा उच्चार ओठातून बाहेर पडू लागला।

त्या फौजदारांचे बरोबर ते कार्यालयातून बाहेर पडले। त्या गुंड रझाकाराबरोबर ते जीपमध्ये जाऊन बसले। समोर केवळ अंधकार होता। भविष्य साफ काजळले होते।

जीप त्यांना घेऊन डी.एस.पी. कार्यालयासमोर उभी राहिली। आता शंकरराव मोहत्तमीम साहेबासमोर शांतपणे उभे होते। तो पाषाणहृदयी मोहत्तमीम गरजला—

“तो आपही हो वह गददार। हिंद सरकार को हमारी चुगली करते हो। तुम एजन्ट हो उनके。”

त्याचे बोलण्यानंतर भाऊंनी पलीला लिहिलेल्या त्या पत्रामागची भूमिका अत्यंत शांतपणे कथन केली। “... रझाकारांना दोष देण्याचा हेतू नसून ती घाबरू नये असा हेतू होता। व्रताचे पूजेस अशाही वातावरणात केवळ प्रभूवर श्रद्धा ठेवून पाच दिवसांसाठी आले पाहिजे, नसता व्रतभंग होईल असे मी लिहिले आहे.”

“ते ठीक आहे। परंतु ‘यहाँ गुंडे खून-खराबा कर रहे हैं।’ असे आपण लिहिले। रझाकार गुंडे हैं, खूनी हैं, ऐसा आप मानते हैं।”

“साब, माफी चाहता हूँ, मगर जो खून करते हैं, उन्हें क्या कहना चाहिये? सारी प्रजा एकही राजा की होती है। चाहे हिंदू हो, मुसलमान हो। हिंदू होना क्या गुनाह है?” मैंने गुंडोंने खून किया है, ऐसा लिखा है। चाहे वह हिंदू हो या मुसलमान। मैंने बरसोंसे निजामके सेवा में काम किया है। मेरा कसूर है तो सजा दो, हम तय्यार है। अगर बेगुनाह को सजा दोगे तो खुदाके पास जबाब देना पडेगा। और किसीने भी मुझे आज तक इस प्रकार गददार नहीं समझा। मैं बेकसूर हूँ। निजाम सरकार का ईमानदार वफादार नौकर हूँ।”

अत्यंत शांतपणे, धीटपणे उच्चारलेली वाक्ये मोहत्तमीम साहेबांच्या मनाला शांत करून गेली। ते खुर्चीतून उठून बाहेर निघून गेले।

पण तेवढ्यावरच तो प्रसंग संपणारा नव्हता. प्रत्येक दुःखाचा अंत तर असतो. कालमर्यादा असते, जोपर्यंत ती कालमर्यादा संपत नाही तोपर्यंत ते भोगावे लागते. ते कसे भोगायचे? ज्ञानी माणसासारखे की अज्ञानी माणसासारखे? हे सारे त्या व्यक्तीवर अवलंबून असते. भाऊंची चित्तवृत्ती अशाही भीषण प्रसंगी शांत, शांत होती.

दुसरा अम्मलदार तेथे आला. तो तर प्रत्यक्ष यमदूतच. तो कडाडला –

“आपक नाम—”

“शंकरराव....”

“आपका काम—”

“करोडगिरीके नायब नाजमके पेशीके अहेलेकार....” (पी.ए.)

“फिर तो आप हमारे अस्तनीके निखारे निकले. ऐसे लोगोंको जिंदा रखना नहीं चाहिये—ये खतरनाक आदमी मालूम होता है। इसे हवालातमें बंद रखो। इसकी हड्डी पसली एक कर दो।”

तो डोक्याने आग ओकीत होता. त्या उद्दाम अधिकाऱ्याला शहाणपणा सांगण्यात अर्थ नव्हता. सत्तेपुढे शहाणपण चालत नाही. मगुर, कूर आणि हिंसक सत्तेला शहाणपणा हा आगीत तेल ओतण्यासारखा असतो.

एका साध्या पत्राने ज्याला पेटवून दिली होती. रझाकारांच्या खुनी, पैशाचिक व आततायी कृती संबंधाने काहीही बोलण्याचे धाडस करणे म्हणजे मृत्यूला आवाहनच. भाऊंना एका खोलीत बंद करण्यात आले. अंगी त्राण राहिले नाही. जीभ वाळून गेलेली. भविष्यात केवळ अंधार. तो मांडलेला चिमुकला संसार.... एका लहानशा वादळाने तो विनष्ट होत असलेला पहात बसण्याशिवाय आता काहीच शिल्लक उरलेले नव्हते.

भाऊ त्या खोलीत शांतपणे बसून होते. वेदना काय असतात, त्या कोठून अचानक पैदा होतात, त्या का येतात, त्या यातनांच्या वेळी माणूस कसा वागतो, किती शांत-गंभीर असतो, यावरच त्या माणसाचे माणूसपण अवलंबून असते. अनेकांवर जेव्हा असे प्रसंग आले वा आले असतील त्यावेळी आपण त्यांच्या वेदनांचा, यातनांचा विचार करतो काय? आणि जेव्हा त्या यातनांची लाट आपल्यापर्यंत येते तेव्हा ती अचानक आली असे सान्यांना वाटते.

अशा प्रसंगी भाऊंचे एकमेव आधारस्थान म्हणजे अर्हत प्रभूंचे ध्यान. भगवान ऋषभनाथांची प्रार्थना. त्यांच्या गुणसंकीर्तनात रमून जाण्याची एक स्वाभाविक रीतच. संकटे येणारच हे जाणून त्यावेळी प्रभू-स्मरण केले तर सर्व संकटे दूर होतात, ही उत्कट

श्रद्धा. म्हणून ते आमीन साहेबांना म्हणाले —

“आपको कोई ऐतराज न हो तो, मैं कुछ देर के लिए परमात्मा का स्मरण कर सकता हूँ? एक घंटा मुझे मुहलत दीजिए। मैं इस कमरेमें एकांतमें ध्यान करनेके लिए बैठ सकता हूँ?”

आमीन साहेबांनी अनुमती देताच भाऊंनी त्या खोलीतच एका बाजूला ध्यान करायला सुरुवात केली. त्यांनी संपूर्ण भक्तामर स्तोत्राचे पठण केले. त्या पठणात ते इतके तल्लीन झाले की आपण एकात्मतेने प्रभूच्या रूपातच जणू विलीन झालो आहोत, असे त्यांना वाटले. एक परम तेजस्वी वलय जणू आपल्या शरीराभोवती तयार झाले आहे. त्या तेजात स्वतःचे पार्थिव शरीर, मन सारे काही विलीन झाले आहे, असे त्यांना वाटले. भेद विज्ञानाची अपूर्व अशी ज्ञातृत्व शक्तीच स्वतःला व्यापून आहे, सारे विश्व लुप्त झाले आहे. एक ज्ञायकस्वरूपी आत्माच केवळ उरला आहे. अशी दिव्यानुभूती त्यांना झाली. सारे भय, शंका, दूर झाल्या. मृत्यूच्या सावलीत चैतन्याचा प्रखर प्रकाशच जणू ते पाहत होते.

तास-दोन तासांपूर्वी कार्यालयातून घरी जाऊन “लघ्य विधाना”ची धार्मिक क्रिया पूर्ण करण्याचा त्यांचा विचार होता. आत्म्याच्या ठायी असणाऱ्या ज्ञान-दर्शन-चारित्र्य इ. गुणांचे स्मरण करण्यासाठी हे पूजाविधान आहे. पण हे गुण तर आतच रसरसून खलाळत असतात. त्यांचे क्षणोक्षणी स्मरण व्हावे, त्या आत्मगुणांतच जीवन ओवाळून टाकावे, अशी त्या विधानाची खरी तर रीत.

आता त्या भयाण एकांतात तेच विधान सुरु झाले. भाऊंनी पद्मासन घातले. एकाग्रपणे त्यांनी अहंत प्रभूची मूर्ती आपल्या मनीमानसी उभी केली. पंचफणांकित प्रभू पाश्वर्वनाथांची शामलमूर्ती नेत्रांसमोर उभी ठाकली. नित्य, निरंजन, एकाकार प्रभुंच्या चित्तनात भोवतालचे सारे विश्व विलीन झाले. ते होणारच असते. परमात्मसत्तेपुढे हा संसाराचा देखावा म्हणजे एक “भास” आहे. कल्पना आहे. एक नाटक आहे. एक परमात्मा उभा राहिला की बाकीचे सारे खेळ संपत्तात. खेळ नाही तर काय?

एक आनंदोर्मी भाऊंच्या मुखावर पसरली. आनंदमय डोहात विसावलेला परमात्मा साक्षात् उभा राहिला. नेहमी, नित्याच्या संवयीचा परमात्मा हा नव्हता. वेदनेतून साकार झालेला परमात्मा. तीव्रतम वेदनेतूनच तो साकार होतो. पूर्वकृत कर्मदोषांचे हवन झाले पाहिजे. त्यासाठी अग्नी पेटला, नवे पेटविला पाहिजे. त्या ज्ञानमय अग्नीत ते पूर्वकृतसंचित कर्मदोष “स्वाहा” केले पाहिजेत. हाच तर होता—संकल्प!

एक मंगल निनाद भाऊऱ्याचा हृदयातून खोलवर उठत होता. “शंकरा, तू अमर आहेस, अजरामर आहेस, तुझे बरेवाईट करण्याचे सामर्थ्य त्रैलोक्यातील कोणत्याही जीव/अजीव शक्तीत नाही. ध्रुवत्वाचे पुत्र तुम्ही, डोळे उघडा.”

भाऊऱ्यांनी डोळे उघडले. किती वेळ त्या काळकोठडीत गेला, ते कळलेच नाही. समोर एक फौजदार (आमीन) उभा होता. तो म्हणाला –

“साब, आपको मोहतमीम साब याद फरमा रहें हैं।”

“क्यों, क्या हुआ?”

“साब, आपको क्या जादू आती है? कुछ देरतक आप दरबारके दुष्पन करार दे दिये गये थे—”

“हां फिर?” – भाऊ.

“आप खुदही देखिए।”

मोठ्या आदराने त्या फौजदाराने त्यांना मोहतमीम साहेबांकडे नेले. भाऊऱ्यांनी त्यांना आदाब केला. मोहतमीम साहेब हसून म्हणाले –

“राजासाब तो राजासाब है। अरे भाई, हमने आपकी पूरी फाईल देखी। आप बिलकुल बेकसूर निकले। मगर ध्यान रहें, आयंदासे जरा अधिक चौकन्ना रहना। गाफील मत रहना। तुमको मैं रिहा करता हूँ।”

भाऊऱ्या हा चमत्कारच वाटला. ते मनात म्हणाले हाच माणूस तास दोन तासांपूर्वी मला गद्दार ठरवीत होता. परंतु हा तर देवमाणूस निघाला. मी ते पत्र इतक्या गाफीलपणे टाकायला नको होते..... ते रङ्गाकारांच्या हाती पडेल याची मला शंका यायला हवी होती. नकळत त्यांचे ओठ हलले.....

“हवा का सखे बदला

ऋतु बदली—

जो गैर थे, वे

हो गये अपने॥”

अशाही प्रसंगी भाऊऱ्यांच्या ओठी अशा अर्थाचा एक शेर येऊन गेलाच. बेचव जीवन जगण्यात काहीच मजा नाही, हेच खरे. थरार उडेल असे काही जीवनात घडल्याशिवाय त्या जीवनाला चमक येत नाही. ढगांना विजेची किनार असली की त्यांना एक आगळे वेगळे चैतन्य येते.

समोरचा साहेब आता एक “भला माणूस” झाला होता. मोहतमीमसाब आता पुढा

माणसात आले. त्यांच्या चेहन्यावर आता कारुण्य चमकू लागले. थोडासा अपराधीपणाचा भावही त्या नेत्रांतून प्रकटला. पाणी वगैरे भाऊंना द्यावे असे त्याला वाटले. पण हा भला माणूस तर माझ्या हातचे पाणीही पिणार नाही, हे त्याला ठाऊक होते.

बाहेर अंधारले होते. खूपच उशीर झाला होता, तेव्हा मोहतमीम म्हणाले—“शंकररावजी, आम्हाला क्षमा करा. तुम्हाला फार कष्ट दिले.”

आणि मग आमीनकडे वळून तो म्हणाला—“आमीन, इन्हे घर छोडके आना. जाकर टांगा लेकर आवो.”

आमीन साहेब टांगा घेऊन आले. राजासाब त्यात बसून घरी गेले. घरात सारे सचितच बसून होते. भाऊ आलेले पाहाताच सान्यांना आनंद झाला. काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती, हेच खरे. इतक्या रात्री देखील भाऊंनी सराप्यातील भ. श्री शांतिनाथ चैत्यालयात जाऊन पूजा पूर्ण केली. अशा रीतीने लघ्यविधान व्रताची सांगता केली. तोपर्यंत कार्यालयात काय घडले याची कल्पनाही त्यांनी घरात दिली नाही. परमात्म्याच्या चिंतनामुळेच हे संकट टळले होते. खरी श्रद्धा ही अशी असते.

“ सुखदुःखे समे कृत्वा/
लाभालाभौ जयाजयौ//”

अशी साम्यतेची शिकवण भाऊंना बालपणीच लाभली होती. दुःखाते, संकटाने ते कधीच निराश होत नाहीत. दुःख आले तरी त्या दुःखासाठी पाट मांडून त्योत्र दुःखांना आदराने बसविणे व कृतज्ञतापूर्वक त्या दुःखांचा स्वीकार करणे अवघड तर खेरे, परंतु शंकररावांची जीवन जगण्याची रीतच वेगळी होती. कर्मोदयांनी जे जे प्राप्त होते त्याने व्याकुळही व्हायचे नाही व हर्षही मानावयाचा नाही. जे योगी पुरुषांनाही अवघड होते ते शंकररावांनी आपल्या जीवनात अनुभवले होते.

हैद्राबाद भारतात विलीन :

रँझाकार चळवळीचा शेवटी अंत झाला. रजवी भारतातून गुपचूप पळून गेला. भारतीय सैन्याने निझाम संस्थानाला तीनही बाजूंनी वेढा देऊन निजामाला शरण यायला भाग पाडले. संस्थान विलीन करण्यासाठी त्याने वल्लभभाई पटेलांशी बोलणी केली. त्या पोलादी पुरुषाने निजामाच्या दास्यात शेकडो वर्षे खितपत पडलेल्या लक्ष-लक्ष जनतेला मुक्त केले. भाऊंनी त्या स्वातंत्र्याचा खरोखर अनुभव घेतला. मुसलमानी अंमलाच्या शृंखला तुटून पडल्या. स्वतंत्र भारताचा एक भाग म्हणून व त्या स्वतंत्र प्रांताचाच एक

निष्ठावंत सेवक म्हणून राहाण्यात त्यांना जो आनंद लाभला, तो अवर्णनीय होता. “याचि देही याचि डोळा” देशाचे अखंडत्व व स्वातंत्र्य पाहाण्याचे भाग्य भाऊंना लाभले. ही अनुभूती काही वेगळीच होती.

या हैदाबाद-मुक्ती आंदोलनात अनेक जैन तरुण देखील सहभागी झाले होते. त्या तरुणांचे भाऊंशी घनिष्ठ संबंध होते. अनेक तरुणांनी या मुक्ती आंदोलनात प्राण गमावले होते. तुरुंगातील यमयातनाही सहन केल्या होत्या. त्या स्वातंत्र्योपासक तरुणांना भाऊंनी मनापासून मदत केली होती. गुपचूपपणे सहाय्य देखील केले होते. भाऊंचे प्रेम जसे जैनांवर होते तसे ते बहुजन समाजावरही होते. अनेक मुस्लीम अधिकारी जे आज सेवानिवृत्त झाले आहेत,—त्यांची भेट घेतली असता असे दिसून आले की हा देवमाणूस अंतर्बाह्य शुद्ध आहे. कुणाचाही, प्रत्यक्ष शत्रूचाही द्वेष करणे त्याला अपराध वाटतो. सर्व जीवमात्रांविषयी इतकी प्रगाढ श्रद्धा क्वचितच अनुभवास येते.

स्वातंत्र्यातही भाऊंनी शासनाची चाकरी अत्यंत निष्ठेने केली.

नागद येथील प्रसंग :

नागद हे नाकेदारीचे केंद्र. भाऊ तेथे आपले भाचे चिंतामणराव यांचेसह गेले होते. नागद येथील काम संपवून भाऊ निघाले. मार्गात सोनवाडी जवळील ओढा तुऱ्बू वाहात होता. चिंतामणरावांचा हात घरून भाऊ ओढा ओलांडू लागले. पाऊस पडतच होता. ओठांत अरिहंताचे नामस्मरण, ओढा ओलांडताना पायाखालील वाळू सरकू लागली. तरी भाऊंनी खंबीरपणे पाय रोवला. मागील पाय उचलून पुढे टाकण्यासाठी उचलला आणि काय झाले हे कळायच्या आतच चिंतामणराव हातातून निसटले. ओढ्याच्या प्रवाहाला कमालीचावेग. भाऊंनी धडपड करून चिंतामणीला प्रवाहातून बाहेर काढले. छत्री मात्र प्रवाहात वाहात गेली. चिंतामणी घावरला होता. त्यांनी त्याला धीर दिला. हळूहळू दोघेही प्रवाहाबाहेर आले.

“भाऊ मी तुमच्यामुळे वाचलो”, चिंतामणी म्हणाला.

“अरे, अरहंत देवांच्या नामस्मरणाने वाचलास. मी तर त्यांचा दास—”

एक फार मोठे संकट टळले. चिंतामणरावांना काही झाले असते तर आयुष्यभर तीच टोचणी मनाला लागून राहिली असती. स्वतःच्या प्राणापलीकडे आपल्या भाच्याला त्यांनी जपले. पडणाऱ्याला सावरणे हीच जणू भाऊंची जन्म-रीत.

आपल्यामुळे कुणाचेही वाईट होऊ नये, यासाठी भाऊ फार जपत. मनात देखील कुणा संबंधी अहिताची, देषाची, सूड घेण्याची कल्पना त्यांनी आणली नाही. इतका

सात्त्विक ऋजू आत्मा. वचनाने, शरीराने देखील ते ऋजू. आपल्या हातून जितके सहकार्य, जितके प्रेम देता येईल तितके धायचे. तेथे पात्र-अपात्रतेचा विचारही नसे. पात्र-अपात्र पाहाणे म्हणजे दुसऱ्याच्या आत्म्याचा असन्मान, अनादर! कुणी कुणाला अपात्र ठरवायचे? हा अधिकार आपला नाही. “सर्वाभूती समत्व” पाहाणाऱ्या भाऊंना आपला-परका भेद दिसतच नसे. “जे कां रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले”, अशी एकच कसोटी त्यांच्याजवळ होती. परमात्म्याच्या स्पाततच सान्या जीवांना ते पाहात असत. हे सारे जीवच माझे आप्त आहेत, हा विचार केवळ त्यांनी स्वीकारला नाही, तर तो आचरणातही आणला.

गृहस्थाचे जीवन जगत असता त्यांच्या हृदयात आसक्तीचे अंकुर उगवलेच नाहीत. उदासीनपणे व्यवहार करण्याची एक सुंदर कला त्यांनी आत्मसात केली. जीवन आंतून बहरले पाहिजे. हृदयात परमात्म्याचे संगीत उसळून आले पाहिजे, हा त्यांचा जीवन संकेत होता.

ब्रह्मचर्य ब्रताचा स्वीकार :

भाऊंच्या हृदयातून तीव्रतेने साधुत्वाचे भाव उत्पन्न झाले होते. साधु-संतांच्या सहवासात रमावे, त्यांच्या उपदेशाने, सत्-संगाने या जीवनात भरलेला अंधार, स्वार्थ, भय इ. विकार दूर व्हावेत, आणि एक निर्मल जीवनाचा स्वीकार आपणही करावा असा विचार अनेकदा उचंबळून येई. जीवनात प्रकाश यावा, आनंदाच्या डोहात एकदा तरी उडी घ्यावी असा विचार त्यांच्या हृदयात वारंवार उचंबळून येत होता. भक्ताची मनोभूमिका तयार होती. मन कासावीस होत होते, परंतु वाटुली दाखविणारा भेटत नव्हता.

भाऊंना कुणीतरी सांगितले की आचार्य श्री शांतिसागरजी महाराज श्री क्षेत्र कुंथलगिरी येथे आले आहेत. भाऊंचे मन अधीर झाले. अनावर झाले. त्या संतांच्या चरणांना वंदन करून काही व्रते घ्यावीत, संयमाची कठीण वाट आपणही चालावी असे त्यांना वाटले. (१९५५).

ते आपल्या मित्रमंडळीसह कुंथलगिरीस गेले. कुंथलगिरी हे मराठवाड्यातील ख्यातनाम तीर्थक्षेत्र—“सिद्धभूमी”.

प्रभू रामचंद्र तेथे सीता व लक्ष्मणासह काही दिवस राहिले होते. अशी कथा भाऊंनी वाचली होती. मुनी श्री कुलभूषण आणि देशभूषण या दोन महातपस्वीनी भर तारुण्यात दीक्षा घेऊन आणि घोर तप करून इथेच मोक्ष मिळविला होता. त्या वंदनीय कुलभूषण

आणि देशभूषण या सिद्धत्वाला प्राप्त करून घेणाऱ्या महापुरुषांची तेथे समाधी होती. त्यानंतर डोंगरावर अत्यंत मनोहारी अशी जिनबिंबे स्थापन करण्यात आली.

लहानसाच पण छानसा डोंगर. पूर्वी होते तेथे बांबूचे वन. खूप दाट. निबिड असे अरण्यच. श्वापदांची वस्तीही असे. पण आता उजाड झाले आहे. वनश्री राहिली नाही. पण परमतीर्थ बनलेले हे धर्मस्थळ साऱ्या भक्तजनांना साद घालीत आहे. ते क्षेत्र प्रेरणास्थळ होते. याच स्थळी भाऊंनी त्यांच्या हृदयातील आत्मदेव जागा केला होता.

मन घयाळ घयाळ।
तुझ्या दर्शने मयाळ
तीर्थ पावन सिद्धर्षीचे॥

असे विचार त्यांच्या मनांत नित्य उठत. साधकाच्या हृदयात अशी धर्मस्थळे क्रांती करतात. त्यांचे मिथ्यात्व—त्यांचे अविरत भाव संपत्तात. आणि एक संकल्प उठतो सम्यक् दर्शनाचा, व्रतस्थ होण्याचा.

होता प्रकाश अंतरी।
वाजू लागे पैंजण भारी।
अनाहत नाद त्यांचा।
वटू कसे दीन वाचा॥

अशा धर्मतीर्थाच्या ठिकाणी भक्ताच्या अंतरी प्रकाश नाही पडला तरच नवल. “मन-मयूरीने जणू पैंजण घातले आहे. आणि ती परमात्म्याच्या भोवती भोवती मत्त होऊन नृत्य करीत आहे. सारे जीवनच नृत्यमय होऊन गेले आहे. ज्याला ऋषिमुनींनी “अनाहत नाद” म्हटले आहे, तोच हा नाद असावा! त्याचेच स्वर असावेत.

भाऊ तीर्थक्षेत्री-सिद्धक्षेत्री आले. त्यांचा अंतरात्मा गहिवरला. त्यांनी डोंगरावर जाऊन मोळ्या भक्तिभावाने पूजा-अर्चा-प्रार्थना केली.

अेको मे शाश्वतश्चात्मा
ज्ञानदर्शन लक्षणः ।
शेषा बहिर्भवा भाव
सर्वं संयोग लक्षणः ॥

हे परमात्म्या, मी एक शाश्वततीर्थ परमात्माच आहे. माझ्या त्या परमात्म्याचे ज्ञान आणि दर्शन हे दोन प्रमुख गुण आहेत. त्या व्यतिरिक्त ज्या ज्या भाव भावनांचे तरंग,

गु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

विचार, कृती माझ्या कडून घडतात ते सारे परसंयोगातून घडत आहेत. माझी भक्ती देखील माझी नाही. माझा संयम, माझी व्रते ही देखील माझी नाहीत. ती सारी परलक्षी आहेत.

अवघा संसारु
झाला अेक बिंदू
गेलासे आटून
तो संसार सिंधू ॥

भाऊंचे हृदय मेणाचे, दयेचे, कृतज्ञतेचे। रसाळ, मधाळ, स्नेहस्तिंगध. परंतु संसार सिंधुला आटवून टाकण्याचा निर्धार मात्र वज्रमय. साधनेला अशीच कणखर वृत्ती लागते.

भाऊंनी परमपूज्य मुनिसग्राट, परमकारुण्यसिंधू शांतिसागरांचे दर्शन घेतले. हो हेच संत त्यांच्या हृदयाला वर्षानुवर्षे साद घालीत होते. आमंत्रण देत होते. पण सांसारिक अडी-अडचणीच्या जाळ्यात सापडलेले भाऊ त्या सादेला प्रतिसाद देऊ शकले नव्हते.

पूज्य महाराजांनी शंकररावांबद्दल त्यांच्या मित्रांजवळ विचारणा केली. मित्र म्हणाले—“महाराज, आमचे शंकरराव आतून साधू आणि वरून गृहस्थर्मा आहेत. ते आपणाकडे मुद्दाम आले आहेत.”

आचार्य म्हणाले, “माझ्याकडे देण्यासारखे एकच आहे आणि ते म्हणजे संयमाचरण.”

भाऊ तर अनिमिषपणे त्या साधुपुरुषाच्या अंतरंगात डोकावत होते. त्या परम दिगम्बर श्री शांतिसागरांच्या वात्सल्याचा वर्षाव करणाऱ्या नेत्रांकडे पाहात होते.

त्यांचे नेत्र भारावून टाकणारे, वाणी संयमाचरण शिकविणारी तर हास्य जीवन उजळून टाकणारे! जैन समाजाला सतत, अव्याहतपणे धर्माचिरणाची प्रेरणा करणारा तो महान संत होता. महर्षी होता. साधुत्वाचे विविध नीतिनियम अत्यंत जागरुकपणे आचरणारा. समाजात राहूनही अलिप्त. आपल्या जीवनात त्या संतपुरुषाने खूपसे साहिले होते. अनुभवले होते. मुनिसंस्थेची खंडित होऊ पाहाणारी परंपरा आपल्या दिव्य, ज्योतिर्मय साधनेने त्यांनी पुन्हा नव्याने उजळून टाकली होती. भारतभर पदभ्रमण करून “पहा जैन मुनी कसा असतो, त्याचे आचार-विचार कसे असतात, त्याचे चालणे-बोलणे कसे असते” असा जणू वस्तुपाठ्य त्यांनी दिला होता. जैन मुनिधर्माला उजाळा देऊनच ते थांबले नाहीत तर श्रावकांच्या जीवनात त्यांनी धर्मबीजांची पेरणी केली.

आज जी जैन धर्माची, जैन संस्कृतीची, जैन साहित्याची जाण दिसून येते, याला आचार्य श्री शांतिसागरजीचे प्रखर श्रद्धामय जीवनच कारणीभूत झाले आहे. शेकडो ठिकाणच्या लोकांना, पंडितांना, संशोधकांना, आंग्लविद्या विभूषितांना आचार्यश्री शांतिसागरजीनी विविध प्रकारच्या सामाजिक, साहित्यिक व संशोधनात्मक कार्यास प्रवृत्त केले. याच काळात अनेक जैन ग्रंथांचे प्रकाशन झाले. जे दुर्मिळ ग्रंथ होते त्यांना सूर्यप्रकाश पाहायला त्यांच्यामुळेच मिळाला.

अशा थोर साधूंच्या समोर भाऊ बसले होते. त्या परममंगल त्यागमूर्तीच्या सान्निध्यात राहाणेही परमभाग्याचे होते. असे निगंथरूप आपणाला घ्यायला हवे. सर्व सांसारिक मोह ममतेचे पाश निर्ममत्वाने झुगासून देऊन दिगंबर मुनिस्वरूप जीवन घालवावे, हा विचार मनोमन पक्का झाला होता. पण तसे धाडस होत नव्हते. संसार उभा केला तर होता. त्याच्या जबाबदाऱ्या पार पाडायलाही हव्या होत्याच....

...संसारातील असाच एक प्रसंग त्यांना बोचत राहिला होता. मातोश्रीच्या निधनाचा. आईची परवानगी घेऊन ते दक्षिणेकडील भ. गोमटेश्वरांच्या दर्शनाला निघाले होते. मातोश्रीची प्रकृती ठीक नव्हती. “जावे की न जावे” या विचारात ते होते. आईची सेवा करावी. तिचे औषध पाणी पाहावे, तिला हवे नको पाहावे, हा विचार बळावत होता. तसे त्यांनी आईजवळ बोलून दाखविले होते. तेव्हा ती म्हणाली होती –

“अरे आमच्यासाठी तू तीर्थयात्रेचा बेत बदलू नकोस. भाग्यानेच अशी वेळ येते. तू अवश्य जा. मी लवकरच बरी होईन. माझी काळजी करू नकोस. तुझा जन्मच गेला आमची सान्यांची काळजी करण्यात.”

मातोश्रीनी जरी आज्ञा दिली असली तरी त्यांच्या हृदयात कुठे तरी दुःख साकळलेले होते. वेदनांची ठसठस होत होती. आणि ते यात्रेला निघाले होते. तीर्थक्षेत्रांचे दर्शन, तेथील जिनविंबांची मनोभावे पूजा-अर्चा-अभिषेक, स्वाध्याय, मनन, चिंतन यातच त्यांना आंतून रस वाटला होता. स्वामी समंतभद्र आचार्यांनी आपल्या रत्नकरण्ड श्रावकाचारात म्हटले आहे की—“गृहस्थाचे तोड, त्याच्या जीवनाची दिशा, मोक्षमार्गाकडे असावी. परमात्म्याच्या दिशेने त्याने तोड केले की तो साधू व्हायला लागलाच म्हणून समजावे.” अशा गृहस्थाचे मन आपोआप विरक्त होत जाते. पाण्यात साखर घातली की पाणी हळूहळू गोड होते. साखर विरघळत जाते.”

हा विचार त्यांच्या मनी मानसी घोळतच होता. साधुत्वाची बीजे गृहस्थाश्रमातच पेरावी लागतात. मशागत त्याच आश्रमात करावी लागते.

संसारातील सुखदुःखांत जो साम्यवृत्ती धारण करतो, मोहाला बळी पडत नाही, विकारांच्या वादळात वटवृक्षाप्रमाणे स्थिर राहतो तोच खरा गृहस्थ होय. आणि तसे गृहस्थाचरण तर भाऊंचा प्राणच होता. निर्मोही वृत्ती लहानपणापासूनच ते जपत आले होते. जे प्राप्त आहे, तेच खूप आहे, अशी सत्य-समाधानी वृत्ती त्यांनी आचरणात आणली होती. पण तेवढ्याने त्यांचे समाधान होत नव्हते. एक आगळी अतृप्तता त्यांना वेढून होती.

तीर्थयात्रेतील गोमटेश्वराच्या दर्शनाने तर ते अधिकच आत्मोन्मुख झाले. भ. गोमटेश्वरांची ती आश्चर्यकारक मूर्ती उभारणाऱ्या चामुळरायांचे स्मरण त्यांना झाले. आपल्या मातोश्रीसाठी त्यांनी ही अजस्त्र, भव्य व सुंदरतम मूर्ती उभी केली होती. त्या वीरशिरोमणी चामुण्डरायांच्या मातृप्रेमाचे स्मरण होताच त्यांच्या नेत्रांतून अश्रू ओघळू लागले. आईसाठी वनांतरी भटकणारा चामुण्डराय त्यांच्या नेत्रापुढे उभा ठाकला. आणि त्याचवेळी आजारी मातोश्रीना सोडून येणारा हा शंकररावही त्यांच्या नेत्रांपुढे उभा राहिला. वेदना असह्य झाल्या. “आई” अशी हाक त्यांच्या अंतःकरणातून बाहेर पडली. त्यांच्या मित्रांनी विचारले—“काय, झाले आहे काय तुम्हाला?”

“बहुतेक माझ्या मातेचा स्वर्गवास झाला. ती आम्हाला सोडून गेली. तिचे छत्र आमच्या शिरावरून नष्ट झाले.” भाऊ म्हणाले.

भाऊ मूलतःच अती कोमल हृदयाचे. कुणाचे अल्पसे दुःखही त्यांना वेदना देऊन जाई. येथे तर त्यांचेच दुःख होते. त्यांनी संयमाने अश्रू आवरले. खरोखरीच त्यांची मातोश्री इहलोक सोडून स्वर्गवासी झाली होती. तसे वृत्त त्यांना तेथेच वाचावयास मिळाले. मातेच्या अंतिम क्षणी आपण जवळ असायला हवे होते. तिची सेवा करायला मिळायला हवी होती. तिची आवडती स्तोत्रे तरी तिला वाचून दाखवायला आपण जवळ असायला हवे होते. पण हे केवळ विचार होते. वस्तुस्थिती हीच की भाऊ मातृविहीन झाले होते. जिने मोळ्या ममतेने सांभाळ केला होता, मुलाच्या प्रत्येक वेदनेशी जी एकरूप झाली होती, त्या मुलाच्या संस्कारासाठी, शिक्षणासाठी. जिने खूप खूप सोसले होते, पण प्रकट होऊ दिले नव्हते. अशी ममतेची, समतेची आई आता उरली नव्हती. हे सत्य होते. त्यांना हे मातृवियोगाचे शत्य सतत बोचतच राहिले होते.

• •

...आचार्यश्रीच्या चरणाजवळ बसून राहाण्यात, त्यांच्या मुखारविंदातून बाहेर पडणारे वचन ऐकण्यात एक आगळाच आनंद त्यांना मिळत होता. एकदा भाऊ म्हणाले—

“महाराज, आम्हा पतिपतीना आपण ब्रह्मचर्य व्रत द्यावे. आम्ही त्या व्रताचे पालन करू. आपला आशीर्वाद आम्हाला द्यावा.”

आचार्यश्री म्हणाले –

“आमचे ते कामच आहे. मानवाने संयमाने वागावे, संयमाने राहावे, मनाने, वचनाने वं कायेने आतून-बाहेसून तो संयमी व्हावा. हीच तर आचार्यांची जबाबदारी आहे. तुमच्यासारखे भाग्यवान जीव आम्हाला लाभले यात आम्हाला आनंद आहे.”

आचार्यश्रीनी मोळ्या ममतेने त्या व्रताच्या पालनाची कल्पना दिली. पती पत्नी यांनी एका विशिष्ट वयानंतर मित्रासारखे रहावे. जे गृहस्थाश्रमात जमले नाही, करायचे राहून गेले ते व्रतसूपाने स्वीकारायला हवे. स्वाध्याय, ध्यान, चिंतन, मनन करीत गेले की मनाची एकाग्रता वाढते. ध्यान हे गृहस्थाश्रमाच्या शेवटच्या भागात अत्यंत उपयुक्त असे मोलाचे साधन आहे. सर्व सुखदुखांना छेद देणारे. सर्व संसार-दाहाचा नाश करणारे शीतल अमृत म्हणजे ध्यान.

आचार्य म्हणाले –

“आजपासून तुम्ही खरे व्रती झालात. तुम्हांला ब्रह्मचर्य प्रतिमा देतो. सम्यक्दर्शन म्हणजे आत्मप्राप्ती. त्या आत्म्याचा संसारच तुमचा संसार आहे. सांसारिक मोहाचा विचारही मनात येऊ देऊ नका. मोह, अहंकार हे मानवाचे महाशत्रू आहेत, त्यांचा त्याग करा. हे व्रत अभ्याससूपाने देत असलो तरी ते प्रमाद सोडून कसोशीने पाळा.”

आचार्यांनी भाऊंना मंगल आशीर्वाद दिले. आणि त्यांचे ब्रह्मचारी “ज्ञानसागर” असे नूतन नामाभिधान केले. आचार्यांच्या पुनीत उपदेशाने व आशीर्वादाने ते कृतकृत्य झाले. त्यांनी आचार्यांना त्रिवार वंदन केले. हा ब्रह्मचर्यदीक्षा—ग्रहणाचा विधी भाद्रपद वद्य ११, रविवार दिनांक २८.८.१९५५ रोजी संपन्न झाला.

शंकररावजी “ज्ञानसागर” झाले:

श्री. शंकररावजीनी ‘ब्रह्मचर्यव्रत’ घेतले. त्यामुळे आता ते सप्तम प्रतिमाधारी श्रावक झाले. मुनिमार्गाकडे जाण्याचा एक टप्पा त्यांनी ओलांडला. हे व्रत घेतांनाही त्यांनी आपल्या प्रिय पत्नीची पूर्व परवानगी घेतली. श्रावकाची व्रते स्वीकारताना घरातील मंडळीची त्यास अनुमती असावी, असा एक संकेत आहे. पत्नीने त्यांच्या या विचारास पूर्णतः अनुकूलता दर्शविल्या मुळेच शंकररावांना प्रगतीचा पुढचा टप्पा ओलांडता आला. पत्नी पार्वतीदेवी या खरोखरच पतीच्या सर्व क्रियाकलापांत समरसून गेल्या होत्या. स्वतःची वेगळी प्रतिमा निर्माण न करता पतीच्या जीवनात स्वतःला विसरून जाण्याचे थोर कसब त्यांना साधले होते.

ब. ज्ञानसागरांच्या मनात आता फारशी आकुलता उरली नव्हती. सरकारी नोकरीतून ते १९५३ मध्येच सेवानिवृत्त झाले होते. सांसारिक व्यापही कमी होत आले होते. अधिकाधिक वेळ अभ्यासात जात होता. त्याच बरोबर आता जास्तीत जास्त वेळ ते ध्यान, चिंतनात घालवू लागले.

करकंब मंदिराचा सभामंडप (१९५६) :-

ब्रह्मचर्य व्रत घेतल्यानंतर पहिल्यांदा त्यांचा चातुर्मास करकंब (जि. सोलापूर) येथे झाला होता. तेथे त्यांचे पूर्वाश्रमीचे मित्र बाबूराव समर्थ होते. करकंबला स्वाध्यायासाठी व अनेक लोकांना एकत्र बसण्यासाठी सभामंडप नव्हता. त्यांनी साखर सोडण्याचा नियम घेतला. त्यामुळे करकंबच्या लोकांनी सुंदर सभामंडप तयार केला.

समाजाला प्रेरित करण्याची ब. ज्ञानसागरांची एक आगळीवेगळी रीत आहे. त्यांचा एक प्रकारचा स्व-शक्तीला आवाहन करण्याचा प्रयत्न आहे. जे चांगले आहे, शुभ आहे, ते समाजाने आळस सोडून करावे, असे त्यांना मनोमन वाटते. अशा निग्रहातूनच त्यांनी अनेक कार्ये समाजाकडून करवून घेतली आहेत.

नवागडचा कायापालट :

याच संदर्भात एक किस्सा इथे सांगणे आवश्यक आहे. नवागड हे एक मराठवाड्यातील अतिशय प्राचीन क्षेत्र आहे. फार प्राचीन मंदिर. त्या जिनमंदिराची अशीच पडऱ्यड झालेली होती.

जिनमंदिराची ही अवस्था त्यांच्या हृदयात सलते. श्रावकांची निष्क्रियता बोचते. मग आहारासंबंधीचा निग्रह ते जाहीर करतात. श्रावकांना जाग येते व ते कार्य मार्गी लागते.

नवागड जवळची बत्तीस एकर जागा विकायला निघाली होती. ते श्रावकांना म्हणाले “ती बत्तीस एकर जागा विकत घ्या—मंदिरासाठी.”

पण पैशाचा प्रश्न म्हणावा तितका सरळ सोपा नसतो. शेवटी रक्कम मोहनलालजी काला या श्रावकांनी उसनी दिली. बावीस एकर शेती खरेदी केली. नंतर ती रक्कम तीर्थक्षेत्र कमेटीने अदा केली. राहिलेल्या दहा एकरासाठी श्रीमती रत्नबाई सोनटकके (बिडकीन) यांनी रक्कम दिली. हेतू असा की, क्षेत्राजवळ पैसे आले की, देता येतील ; व जमीन क्षेत्राला घेता येईल. दरम्यान काही काळ निघून गेला. श्रीमती रत्नबाईचे शुभभाव प्रबळ झाले. आणि त्यांनी ती जमीन, तिच्यासाठी दिलेली रक्कमच क्षेत्राला दान देऊन टाकली.

शुभसंकल्पपूर्तीसाठी असा एखाद्या वस्तूचा त्याग ब्रह्मचारीजी करीत.

भगिनी श्रीमती रतनबाई सोनटकके, यांची महाराजांवर खूप भक्ती आहे. नवागढला एखादे गुरुकुल व्हावे, अशी तीव्र इच्छा त्यांच्या गनात घर करून आहे.

पैठणाचा जीर्णोद्धार (१९५७-५८):

ब्रह्मचारी ज्ञानसागरांचे पैठण नगरीवर खूपच प्रेम. तेथील जिनमंदिरात त्यांनी साधना केलेली होती. पैठणला बदली झाल्यानंतरच्या काळात तर ते दररोज सकाळसंध्याकाळ सामायिकासाठी मंदिरात जात. मंदिर अतिप्राचीन होते. त्याही मंदिराचा जीर्णोद्धार व्हावा व त्या मंदिरास कायम स्वरूपाचे उत्पन्न असावे, अशी त्यांची इच्छा होती.

त्यांनी गावातील श्रावकांची एक सभा घेतली. व जीर्णोद्धार करण्याचा प्रस्ताव त्या सभेपुढे ठेवला. पैशाचा प्रश्न अवघड होता. तरी परंतु मुनिश्री सुपार्श्वसागरांच्या प्रेरणेने ब्रह्मचारीजींनी निधी जमविण्याचे कार्य आरंभिले. अल्पावधीतच निधी जमू लागला. लोकांची निष्ठा ब्रह्मचारीशी होती. ते करतील, ते योग्यच, असा त्यांचा विश्वास होता. त्या निधीतून पैठणच्या जिनमंदिराचा कायापालट झाला. आजचे जे सुंदर रूप आपणास पाहावयास मिळते त्यात ब्रह्मचारीजींची तपश्चर्या, कष्ट व परिश्रम कारणीभूत झालेले आहेत.

मराठवाड्यातील अशा अनेक जिनमंदिरांचा जिर्णोद्धार महाराज ब्रह्मचर्य अवस्थेत असताना करीत होते. कधनेर हे क्षेत्र तर महाराजांना अत्यंत प्रिय. तेथील भ. पाश्वर्नाथांची जी पांढऱ्या पाषाणाची मूर्ती आहे, तिचा प्रभाव फार मोठा आहे. ती मूर्ती पूर्वी भग्न होती, पण ती पुनः सातिशयाने (चमत्काराने) जोडली गेली आहे. ते जोड आजही पाहावयास मिळतात. मराठवाड्यातील जनता त्या मूर्तीची परमभक्त आहे. अनेक जणांनी आपल्या मनातील इच्छा आपल्या तीव्र भक्तिभावांनी पूर्ण करून घेतल्या आहेत. अशा त्या वंदनीय, पूजनीय मूर्तीला एका भव्य जिनमंदिरात विराजमान करावे, असा शुभभाव महाराजांच्या मनात आला. त्यादृष्टीने मंदिराचे नवीन बांधकाम गती घेत आहे.

जैन संस्कृतीचे एक मोठे वैशिष्ट्य असे आहे की गेल्या दोन अडीच हजार वर्षांत ज्या काही सांस्कृतिक, धार्मिक व वाङ्मयामधील घडामोडी झाल्या त्या होण्यात साधु-परंपरेचा जास्त भाग आहे. जैन संस्कृतीलाच केवळ नवे, तर भारतीय संस्कृतीला एक स्वच्छ, सुंदर व मनोहर आकार देण्यात, ती समृद्ध व वैभवशाली बनविण्यात भ. महावीरांचे नंतर आलेल्या अनेकानेक आचार्यांनी सिंहाचा वाटा उचलला आहे. जैन साहित्याच्या विविध शाखांचा रसपरिपोष मोठमोठ्या मुनिवरांनी अखंड ज्ञानाराधना करून केला. असंख्य जिनमंदिरांच्या उभारणीला प्रेरणा दिली. भ. गोमटेश्वरासारखे दृष्ट

लागेल असे शिल्प उभे राहिले. वेस्ट, बादामी, हळेबीड, कारकल, मूडबिंदी अशा गावांतून भारतीय शिल्पकलेला एक गौरवाचे स्थान या मुनिजनांनीच मिळवून दिले. भारतीयांच्या आयुष्यक्रमात जीवननिष्ठा, प्रेम, अनुकंपा आणि परमात्म्यासंबंधीचा खराखुरा दृष्टिकोण मुनिजनांनीच दिला आहे.

अपरिहार्य सामाजिक दृष्टिकोण :

एकदा ब्रह्मचारीजीना कुणी तरी असे म्हटले की “समाजाची कामे” व्रती-साधुजनांनी करू नयेत. त्यावर त्यांनी दिलेले उत्तर मोठे मार्मिक व बोधप्रद आहे. ते म्हणाले—“समाज आणि मुनिजन हे वेगळे कधीच राहिले नाहीत. भ. महावीरांपासून जर इतिहास पाहिला तर समाजाला नैतिक व आध्यात्मिक पाठ्बळ मुनिजनांनीच दिले आहे. त्यांनी विष्णुकुमार मुर्नीची एक पौराणिक कथा या संदर्भात सांगितली. त्या मुनिश्रीनी आपल्याला प्राप्त झालेल्या विद्येच्या जोरावर मुनिसंघाला जाळू पाहाणाऱ्याला, “बळी” राजाला चांगलाच पाठ शिकविला. आम्ही तर केवळ प्रेरणा देतो. शुभातून जे घडले ते शुभकारकच असेल. तेव्हा मुनिश्रीना जैनसमाज, धर्म व संस्कृती यांच्या उन्नतीसाठी झटण्याचा, त्यांचा विकास साधण्याचा व समाजाला सतत शुभप्रेरणा देण्याचा भगवंताचाच आदेश आहे. याबाबत आम्हाला जो कर्मबंध होईल, त्यासाठी टीकाकारांनी काळजी करायचे कारण नाही. कशाने कर्मबंध होतो व कशाने होत नाही, याचे जितके सखोल ज्ञान आम्हाला असते, तितके भाविकांना असत नाही.” गोड परिणामासाठी थोडेसे कढू औषध देण्याची पाळीही कधी कधी त्यांच्यावर येत असे.

मातृहृदयी ब्रह्मचारीजीचा सामाजिक प्रेरणेचा इतिहास असा स्वच्छ व निर्मल आहे. निराश्रवी जीवन—कसे असते हे ते चांगल्या प्रकारे जाणतात. जे सर्व प्रकारे निरिच्छ राहून, मोहरहित राहून जीवन कंठतात त्यांना कर्मश्रव होत असला तरी तीव्र बंध होत नाही. मुनिजनांची जैन तीर्थक्षेत्रांच्या बदल जी पोटतिडिक, जी आंतरिक तळमळ, जी आस्था आहे ती परम पुण्यमय आहे. अत्यंत कल्याणकारी आहे.

श्री सुपार्श्वसागर हे एक मार्गदर्शक, हितचिंतक व गुरुस्थानी असलेली एक विभूती होती. ब्रह्मचारी “ज्ञानसागर” ब्रह्मचर्याची दीक्षा घेऊन मराठवाड्यात विहार करीत होते, तेव्हा श्री सुपार्श्वसागरजीची प्रेरणा असे की त्यांनी मुनिदीक्षा घ्यावी. कधी कधी त्यांचा आग्रहही असे. पण ब. ज्ञानसागरजी असल्या आग्रहाला नम्रतेने दूर करीत. कारण त्यांचेवर सांसारिक जबाबदारी होती. घरी सुशील, धर्मज्ञ व विवेकी पत्नी होती. तिनेही ब्रह्मचर्यवत घेतले होते. आचार्य महावीरकीर्तींचा आहार त्यांच्याकडे झाला (१९५०) त्यावेळी ती म्हणाली—

“आपण दोघेही आता विरक्त आहोत. संसार करूनही परमार्थ साधता येईल. अध्ययन व अध्यापन सुखाने करता येईल. माझ्याकडून आपल्याला कसलीही अडचण येणार नाही. मग मुनी होऊनच काय करायचे?”

ब्र. ज्ञानसागर केवळ हसत. त्यांच्या हसण्यातही वैराग्य झळकायचे. त्यांना देखील आपल्या पत्नीला आपण मुनिदीक्षा घेतल्यावर वाच्यावर सोडून जायचे नव्हते. किती विवेक! संसार स्वीकारला तर त्याची परमश्रेष्ठ कर्तव्येही स्वीकारलीच पाहिजेत. घरातील माणसे दुःखी करून, त्यांना विवंचनेत ठेऊन पळून जायचा मार्ग त्यांनाही पसंत नव्हता. त्यांच्या डोक्यात एक विचार होता की हे पेशन पत्नीच्या नावाने करून घायचे. पण स्वतः जीवंत असता ते होणार कसे? ते शासकीय नियमांत बसणार कसे? तसे ते अवघडच काम होते. पण ब्रह्मचारीजीचा निर्णय कायम होता. जे होणार नाही तेच करून दाखविण्याचा निर्णय. सरकार दरबारी काय अडचण असते, याची नेमकी जाणही त्यांना होती.

ब्रह्मचारीजीची निष्ठा, श्रद्धाच अशी की एखादे काम पूर्ण करायचे तर त्यासाठी ते नेहमीच साच्या साधनांचा उपयोग करीत. ते वाखाणण्यासारखे असे. त्यांचे कर्तृत्व आज देखील तसेच प्रखर व दैदिव्यमान आहे. मुनी घायचे तर मार्ग प्रशस्त केलाच पाहिजे. कोणतेही सांसारिक पाश राहता उपयोगी नाही. असा त्यांचा मनोदय होता.

पेशन प्रकरण:

ब्रह्मचारी श्री ज्ञानसागर (श्री शंकरराव अहमिंद्र) हे १९५३ साली सरकारी नोकरीतून सेवानिवृत्त झाले. रीतसर पेशन प्रकरण होऊन त्यांना पेशन मिळू लागले. त्यांना मिळणाऱ्या विमाफंडाबाबत एक घटना मोठी मनोरंजक आहे. शंकररावांच्या विमाफंडावर अनेक आप्तजण टपलेले असणार व शंकरराव निर्मांहीपणाने ते वाटून टाकणार. म्हणून सूर्यभान घुले पाटील या मित्राने एक चांगली ६/८ खणाची जागा त्यांना न विचारता विकत घेण्याचा सौदा करून टाकला. नंतर शंकररावांना ही गोष्ट त्याने सांगितली व गऱ्युइटीची रक्कम शंकररावांच्या कुटुंबासाठी राहायला मालकीचे घर असावे म्हणून त्याने ती वापरून टाकली. शंकररावांना संसार नको असला तरी त्यांच्या कुटुंबाला हक्काची एखादी जागा असावी, म्हणून त्या परोपकारी गृहस्थाने परस्पर त्या रकमेचा विनियोग करून टाकला. इतकेच नव्हे तर स्वतःच्या मालकीचे दगड, माती, चुना वापरून त्या घराला सुंदर घरपण आणून दिले. असे होते शंकररावांचे मित्रांशी संबंध.

आणखी एक घटना या पेशन बाबतची आहे. जी केवळ अतर्कर्यच होय. शंकररावांनी दि. २८.८.१९५५ यावर्षी ब्रह्मचर्यव्रत घेतले. म्हणजे सातवी प्रतिमा

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

धारण केली. तेव्हा त्यांनी ठरविले की सदरील पेन्शन पत्ती सौ. पार्वतीदेवीच्या नावे करून घावी. पण पती जिवंत असतांना पत्तीच्या नावे पेन्शन कशी देता येईल? आजवर असे घडले नाही. शंकररावांनी सचिवालयापर्यंत जाऊन, आमदारांचे सहकार्य घेऊन शासनाला आपले म्हणणे मान्य करायला भाग पाडले. तसा खास प्रस्ताव करून तो पास करून घेण्यात आला. आणि आश्चर्य म्हणजे त्यांची पेन्शन त्यांच्या पत्तीला शासनाने दिली. त्यामुळे शंकररावांना आपल्या पत्तीच्या उपजिविकेची जी विवंचना होती, ती आपोआपच दूर झाली. त्यांचा मुनिदीक्षा घेण्याचा जो विचार मनामध्ये होता, त्याला अडथळा राहिला नाही. याकामी आमदार भगवंतराव गाढे (भोकरदन) यांनी मोलाचे सहाय्य केले.

इतकेच नव्हे तर पत्तीच्या मृत्यूनंतर आठदहा वर्षांनी महाराष्ट्र शासनाचे उपसचिव जयकुमार सोवितकर यांनी सदरील पेन्शन श्री. पार्श्वनाथ ब्रह्मचर्याश्रम या संस्थेमार्फत मिळणे कसे रास्त आहे, हे शासनास पटवून दिले. खरे तर शंकररावांना या प्रकरणी सुरुवातीपासूनच काही विशेष रस नव्हता. परंतु शासकीय अधिकाऱ्यांच्या प्रयत्नाने ब्र. सुमनबाईस पेन्शन देण्याचे मान्य झाले. त्याप्रमाणे ते मिळत आहे.

शंकररावांनी जी सामाजिक सेवा केली, जो ऋणानुबंध पूर्वाश्रमात निर्माण केला, त्याच्यामुळेच असे अघटित कार्य सिद्ध होऊ शकले. भाऊंच्या मंगलमय आशीर्वादाने ज्यांना ज्यांना आपले ऐहिक व पारमार्थिक जीवन सफल बनविण्यात यश आले आहे, त्यांनी कृतज्ञतेने, भक्तीने भाऊंच्या कार्यात सदैव सहाय्य केले आहे.

ब्रह्मचारीजी, इ.स. १९५८ साली मुनिश्री सुपाश्वर्सागरजींचा चातुर्मास औरंगाबादेला असता त्यांच्या आग्रहास्तव त्यांच्या निकट होते. श्री सुपाश्वर्सागरजींचा कृपाप्रसाद मोठा. त्यांना वाटे की ब्रह्मचारीजींनी मुनिदीक्षा घ्यावी. पण ब्रह्मचारीजींनी घाई केली नाही. भावना आणि जबाबदारी यांची गल्लत होऊ दिली नाही. त्या चातुर्मासात त्यांनी पूज्य महाराजांचे सान्निध्यात अनेक जैन ग्रंथांचा पूर्ण मनोयोगाने स्वाध्याय केला. तत्त्वस्वरूपाचे मनन, चिंतन केले.

ध्यान हे ब्रह्मचारीजींचे अमोघ साधन. परमात्मचिंतनासाठी ध्यान. परमात्म्याच्या मीलनाची ती एक स्वाश्रयी, प्रक्रिया. ज्ञानाहून श्रेष्ठ. सर्व रागद्वेषांतून मुक्ती देणारे ध्यान. ध्यान शिकता येत नाही, की शिकविता येत नाही. पूर्ण निर्मम, असंग्रही, संयमी होऊन मनाला निर्मळ करण्याची ती एकांतवासातील प्रक्रिया आहे.

ऐक्यासाठी उपवासाची घोषणा :

त्या चातुर्मासात ब्रह्मचारीजींनी केलेले महत्त्वाचे कार्य म्हणजे औरंगाबाद येथील

अग्रवाल जैन बंधूत जे आपआपसात वादविवाद होते ते मोळ्या कौशल्याने मिटविले. समाजाच्या भांडणांत त्यांच्या एका जिनमंदिराकडे सर्वांचेच दुरुक्ष झालेले होते. ब्रह्मचारीजींनी दोन्ही पक्षांना एकत्र बोलावले. पण सारेजण आग्रही. ब्रह्मचारीजींनी व मुनी श्री सुपाश्वरसागरजींनी त्यांना समजाविण्याचा प्रयत्न केला. पण ते म्हणायचे –

“महाराज, आपण समाजाच्या भानगडीत पढू नका. आम्ही आमचे पाहून घेऊ.”
मंदिरापेक्षा स्वतःचा अहंकारच ती मंडळी जणू बोलून दाखवीत.

जानसागरजींनी मनात ठरविले की जर ही मंडळी ऐकत नाहीत, तर आपण उपवास करायचा. भांडणे करणारी मंडळी म्हणत –

“उपवास करून आमच्यावर दबाव आणू नका.”

ब्रह्मचारीजी मोळ्या शांतपणे त्यांना सांगत –

“मी तुमच्यावर दबाव आणीत नाही. तुमच्यात प्रेम, सद्भाव जागृत करण्यासाठी उपवास करीत आहे. जिनमंदिरातील जिनबिंबाकडे पहा. ज्यांची उपासना करता, पूजा करता, त्यांचा संदेश काय आहे, त्यांची आज्ञा काय आहे, हे पहा. समाजात दुही, भांडणे केल्याने इतर समाजावर काय परिणाम होतो, हे तरी ध्यानात घ्या.”

तरीही ती धनिक मंडळी ऐकायला तयार नव्हती. दोन दिवस, तीन दिवस उपासाचे झाले. ब्रह्मचारीजी वचनाचे पक्के आहेत, हे सान्यांना ठाऊक होते. प्राण देतील पण ते समाजात ऐक्य निर्माण करतील. महात्मा गांधीजीचेच जणू ते वारसदार होते. ब्रह्मचारीजीच्या मनावर महात्माजीचेही संस्कार होते, यात शंका नाही. सामाजिक मनाची जाण ब्रह्मचारीजीना अचूक होती. मानसशास्त्राचा अभ्यास नसता देखील त्यांना समाजाची व व्यक्तिमनाची सुंदर जाण उपजत असावी. त्यांच्या पवित्र विचार व वाणी यामुळे कुणाही संबंधी दुर्भविना त्यांच्या मनात उद्भवत नव्हती.

समाजात चुळबूळ सुरु झाली. उपवासाचे चार दिवस संपले. भांडणतंडण करणारी मंडळी एकत्र आली. चर्चा सुरु झाली. काही झाले तरी ब्रह्मचारीजीचे प्राण महत्वाचे आहेत. शेवटी हो ना, हो ना करता करता सारेजण ब्रह्मचारीजीच्याकडे गेले. ब्रह्मचारीजी तटस्थ. त्यांच्या नेत्रातून केवळ कारुण्यभाव. कषाय सुटत नाही तर सोडावे लागतात. प्रेमाचा दीप अंतरी पेटवावा लागतो. आणि तसेच झाले. क्षीणकायब्रह्मचारीजींनी त्यांची प्रेमाने चौकशी केली. “संपले ना सारे?”

दोन्ही गटांनी आपली चूक मान्य केली. सुंदर एकोपा झाला. त्या सान्या मंडळीच्याही डोक्यांत आसवे आली. पाचव्या दिवशी ब्रह्मचारीजींनी उपोषण सोडले. अग्रवाल समाजाचे भाग्यच जणू उजळून निघाले. एकमेकांचे कालपर्यंत शत्रू असलेले, परस्परांच्या

गळ्यात पडले. सारा अंधार विरुन गेला. कटुता संपली. महाराजांना खूप बरे वाटले.

असा सामाजिक एकत्रेचा वसा घेतलेल्या महाराजांना दुसरे काही एक करणे धरणे नको होते. जो समाजात ऐक्य नाही निर्माण करू शकत तो देशाचे ऐक्य कसे करणार? जीवनातील आनंद, सौख्य शोषून घेणारे अहंकारादि शत्रू त्यागल्याशिवाय जीवन सुंदर असूच शकत नाही. आत्म्याच्या सामर्थ्यापुढे क्रोधादि विकार किती वेळ तग धरणार? महाराज म्हणाले,

“तुमची व्यथा मी जाणत नाही, असे नाही. कुणाचे चुकत असलेही, पण त्यासाठी समाजाच्या एकत्रेचे बलिदान देणे योग्य नाही. आपला समाज इतर समाजाला मार्गदर्शन करण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. “जैन म्हटला की एक आदर्शवान व्यक्ती समाजापुढे उभी ठाकली पाहिजे. विशुद्ध चारित्र्याचा देवभक्त व देशभक्त समाज, अशी प्रतिमा आपण का निर्माण करू नये?”

त्यांतील एकजण म्हणाला, “महाराज, आम्हाला क्षमा करा. आम्ही आपणाला उपोषणाला भाग पाडले. आमचे अपराध पोटात घाला.”

महाराज हंसले. ते म्हणाले,

“तुम्ही माझे प्राण आहात. मी तुमच्यावर कसा रागावणार? मी माझ्यावरच असंतुष्ट होतो, म्हणून उपवास केले. आपण सारे जण सूज आहात. जिनमंदिराची चांगली व्यवस्था व्हावी, हाच माझा हेतू होता.”

